

May we all touch a heart somewhere, sometime (Daniel Lanois)

Bewegingsonderwijs als zorgverbreding (1)

Deze tekst bestaat uit drie delen en biedt allereerst een beeld van de wijze waarop zorgverbreding in het bewegingsonderwijs is uitgewerkt. Hiertoe wordt in deel 1 een overzicht gegeven van de stand van zaken in het 'remediërende bewegingsonderwijs' (RBO). In dit kader wordt een aantal begrippen behandeld.

Bij het begrippenstelsel dat in deel 1 is gepresenteerd, en de bedoelingen van zorgverbreding, worden in het tweede deel kanttekeningen geplaatst. Het derde deel (twee afleveringen) is een aanzet tot een 'orthodidactiek bewegingsonderwijs'. Op grond van het voorbeeld 'Sportclub Extra' worden didactische uitgangspunten geconcretiseerd die speciale kinderen kunnen helpen bij het leren bewegen. Hoewel deze bewegingspraktijk is ingebed in de vrijetijdscultuur zijn er voldoende overeenkomsten om dit verband model te laten staan voor 'steunuren' bewegingsonderwijs en vormen van speciaal bewegingsonderwijs. Deel 2 en 3 zijn pogingen de praktijktheorie van de zorgverbreding te vernieuwen. Verdere doordenking en discussie zijn nodig.

Inleiding

Op 1 augustus 1985 treedt de 'Wet op het Basisonderwijs' (WBO) in werking. Met deze wet houden kleuterschool en lagere school op te bestaan. Ze worden samengevoegd tot een achtjarige basisschool. Deze nieuwe basisschool wil nadrukkelijk 'kindgericht' zijn. Dit betekent in de praktijk dat ze aan de verschillende mogelijkheden van kinderen tegemoet wil komen zodat schooluitval wordt voorkomen. Leerkrachten kunnen hiertoe hun onderwijs 'differentiëren' of 'individualiseren'. Onder differentiëren wordt verstaan dat leeractiviteiten in meerdere moeilijkheidsgraden aan groepen worden aangeboden. Leerlingen nemen op verschillende niveaus deel aan een zelfde onderwijsactiviteit. Als de niveauverschillen in een groep echter ver uiteenlopen kan een groepsgericht onderwijsaanbod onmogelijk blijken. Voor leerlingen die op grond van een (grote) leerachterstand niet deel kunnen nemen aan een gezamenlijke activiteit wordt het onderwijs dan geïndividualiseerd. Zij krijgen eigen aanbiedingen en leertrajecten.

Het kindgerichte karakter van de nieuwe basisschool blijkt dus uit het streven (niveau)verschillen tussen kinderen te honoreren. Dit uitgangspunt is niet zozeer naar de begaafde maar veeleer naar de leerlingen 'aan de onderkant' uitgewerkt. Vanwege leer- en/of gedragsmoeilijkheden dreigen deze leerlingen buiten de

boot te vallen. De overheid vraagt basisscholen daarom 'in hun schoolwerkplan de speciale voorzieningen voor kinderen die extra aandacht en zorg nodig hebben te vermelden en te beschrijven met welke externe instanties (onderwijsbegeleidingsdiensten, scholen voor speciaal onderwijs, enz.) de school samenwerkt'²

De nieuwe basisschool zet dus een proces van 'zorgverbreding' in gang. Door uitbreiding van de pedagogisch-didactische voorzieningen probeert ze (dreigende) uitvallers in de school kansen tot leren te bieden waardoor zij niet in het speciaal onderwijs belanden. Het onderwerp van zorgverbreding heeft in de tachtiger jaren in de wereld van de lichamelijke opvoeding een hausse aan artikelen veroorzaakt. Dit is de impuls geweest voor het ontwerpen van een orthodidactisch kader dat kan helpen bij het ondersteunen van 'in hun bewegingsontwikkeling achtergebleven kinderen'.

³Dit eerste deel geeft een overzicht van dit kader en voegt er enkele gedachten aan toe.

Angst

FOTO: ANITA RIEMERSMA

Zorgverbreding

Onder zorgverbreding wordt doorgaans verstaan:

- het voorkomen van bewegingsachterstanden in de gewone les bewegingsonderwijs zodat 'bewegingszwakke' leerlingen op het niveau van groepsgenoten blijven (reguliere zorgbreedte)
- het wegwerken van bewegingsachterstanden door middel van extra bewegingstijd zodat leerlingen weer op het niveau van groepsgenoten raken (remediërende zorgverbreding).

Reguliere zorgbreedte

Bij de inrichting van de gewone lessen bewegingsonderwijs kiest een leerkracht bewegingsactiviteiten waaraan alle leerlingen kunnen meedoen. Omdat de niveaus uiteenlopen, neemt de leerkracht de grote groep van gemiddelde bewegers als richtpunt. De activiteiten worden hierdoor voor leerlingen met een matige bewegingsvaardigheid nogal eens (te) moeilijk. Het creëren van een zorgbreedte betekent eigenlijk niets meer dan dat de lessen bewegingsonderwijs zo ingericht worden dat alle leerlingen leerkansen krijgen. Hiermee wordt voorkomen dat het leren van de onhandige leerlingen stagneert. Dit kan door de activiteiten gedifferentieerd aan te bieden:

- door meerdere arrangementen van opklimmende moeilijkheidsgraad neer te zetten
- door verschillende leervoorstellen te formuleren
- door ook eenvoudigere bewegingsactiviteiten neer te zetten
- door voor een bepaalde groepssamenstelling te kiezen.

Naast dit 'aanbieden op maat' zorgt de leerkracht voor een pedagogische sfeer waarin vrijuit geëxperimenteerd kan worden. Bovendien worden bewegingszwakke leerlingen intensiever begeleid. Met manuele, visuele, verbale en landschappelijke leerhulp wordt zo leerondersteuning gegeven dat er (zelf)vertrouwen ontstaat. Op grond van het beeld dat zo gevormd wordt, probeert de leerkracht vervolgens met subtiele wijzigingen van arrangement en leervoorstel nog gedetailleerder af te stemmen op de mogelijkheden van de leerling.

Leerkrachten met goede bedoelingen nemen vaak een overvloed aan initiatieven waardoor de leerling overspoeld raakt. Het gevolg is dat leerlingen speciale hulp als een extra druk om te presteren ervaren. Dit speelt juist bij 'leerverstoorde' leerlingen een rol (leerlingen waarbij het leerproces ernstig is verstoord). Zij hebben immers veelal, vanwege uitblijvende leerprestaties, een negatief zelfbeeld ontwikkeld. Ze 'kunnen het toch niet' en als iets lukt, schrijven ze dit niet aan hun eigen competenties toe maar aan invloeden van buiten. Zorgen voor leerlingen is ook hen op tijd met rust laten. Het realiseren van een zorgbreedte is dus een belangrijk kenmerk van goed bewegingsonderwijs. Kort en krachtig kan het omschreven worden als 'het observeren (A), waarderen (B) en beïnvloeden (C) van de ver-

schillende wijzen van deelnemen aan bewegingssituaties.' Een korte toelichting:

A Observeren

- het bewegingsverloop in drie tot vijf fasen verdelen waardoor een systematisch bekijken van het bewegen mogelijk wordt
- de verschillende wijzen van deelnemen per fase verwoorden

B Waarderen

- voor de opeenvolgende fasen vaststellen wat lukt
- de niveaus van kunnen van deelnemers classificeren

C Beïnvloeden

- vaststellen welk gemeenschappelijk bewegingsvervolg mogelijk is
- vaststellen van een (eventuele) differentiatie in arrangement/leervoorstel.

Veel herhalen

Zorgverbreding is hier 'ontwerpend lesgeven' zodat alle leerlingen gaan leren. Door steeds nauwkeurig te verwoorden hoe bewegingsgehelen en delen lukken en dit te verbinden met een haalbare vervolgactiviteit, worden leerprocessen gestart en begeleid. Ondanks herhaalde leerondersteuning kunnen zich in dit proces bij één of meerdere leerlingen stagnaties in het leren aftekenen. Ook na herhaald helpen en aanpassen van het bewegingsaanbod blijft de activiteit dan mislukken. Als dit bij verschillende bewegingsactiviteiten optreedt, ontstaat een 'bewegingsachterstand'. De grootte van de bewegingsachterstand wordt wel als volgt gecategoriseerd:

- er dreigt een bewegingsachterstand te ontstaan ('kan nog net meekomen')
- er is een kleine bewegingsachterstand ('kan net niet meekomen')
- er is een bewegingsachterstand ('kan niet meekomen').

Dit leidt gelijk tot de vraag op grond van welke criteria de achterstand gekwantificeerd kan worden. Het vaststellen van de grootte van de leerachterstand kan op basis van:

- de mate waarin activiteiten uit een betekenisgebied mislukken
- de mate waarin activiteiten uit meerdere betekenisgebieden mislukken
- de mate waarin activiteiten uit verschillende activiteitsgebieden mislukken.

Voor deze vaststellingen zijn ijkpunten nodig. Er zijn twee mogelijkheden:

- individuele leerlingen worden vergeleken met het gemiddelde niveau van de eigen schoolgroep (de groep leerlingen die, naast bewegingsonderwijs, ook andere schoolvakken met elkaar volgt). Bij een laag groepsniveau zal een bewegingszwakke leerling niet altijd uitvallen. Omdat we de groep als uitgangspunt nemen is er geen noodzaak tot extra ondersteuning voor deze leerling
- individuele leerlingen worden vergeleken met een ge-

standaardiseerd, op basis van vele leeftijdsgenoten, vastgesteld normniveau. Omdat het meetinstrument algemeen meer geldig is, worden fluctuaties door het groepsniveau vermeden. Dit is van belang omdat leerlingen zich ook in andere dan de schoolgroep bewegend moeten kunnen handhaven (schoolplein, sportvereniging, naar een andere school vanwege een verhuizing).

Er zijn gestandaardiseerde meetmethoden voorhanden.⁴ Over de voor- en nadelen van het gebruik van dit soort instrumenten in het bewegingsonderwijs is nog weinig gediscussieerd.

Leertempo

De grootte van de bewegingsachterstand volgt uit het leertempo van de leerling. Bij leerverstoorde leerlingen is dit tempo vertraagd, om uiteindelijk te stagneren. Het leerproces is dan geheel stilgevallen. Het voortdurend mislukken van sport- en bewegingsactiviteiten kan iemands geloof in het eigen kunnen op dit terrein ondermijnen. Of de leerling hier 'last' ervaart wordt niet alleen bepaald door het groepsniveau en de groepscultuur maar ook door de breedte van de leerachterstand. Zo kan een hoog speelniveau een laag turnniveau relativeren. En ook binnen turnen zal niet elk betekenisgebied, en zeker niet elke activiteit, even slecht gaan. Het is belangrijk te beseffen dat iemands zelfwaardering binnen ons vak ook beïnvloed wordt door, bijvoorbeeld, de mate van 'gecijferdheid' en 'taligheid' van de jeugdige. Als meerdere schoolvakken slecht gaan, dreigt een afhaken in het schoolmilieu. Daarbovenop speelt een rol hoe de verschillende opvoeders met deze achterstand omgaan. Een thuismilieu dat met behulp van steun en toezicht zorgt voor een veilige stabiele bodem kan een bedreigend schoolmilieu neutraliseren. Brede opvoedingsomstandigheden kunnen dus iemands persoonlijke constitutie zo bewerken dat zelfrespect verloren gaat. Een zelfde aanpak, het liefst in verschillende opvoedingsmilieus, kan een vorm van zelfachting terugbrengen. Zich invoegend in deze algemenere opvoedkundige aanpak zal de leerkracht bewegingsonderwijs proberen met veel tact, methodisch maatwerk en waardering het leerproces weer vlot te trekken. Als dit lukt gaat de leerling vaak met ongeken- de gretigheid leren. Hierbij meet hij (of zij) zich af aan de eigen schoolgroep. Bezien vanuit het leertempo zijn er in deze vergelijking drie mogelijkheden:

- de leerachterstanden nemen af ten opzichte van de schoolgroep
- de leerachterstanden blijven gelijk ten opzichte van de schoolgroep
- de leerachterstanden nemen toe ten opzichte van de schoolgroep.

Als een leerling zich sneller ontwikkelt dan de groep, en zo de achterstand inloopt, kan dit een kleine leerachterstand relativeren. In dat geval besluit de leerkracht de leerling niet voor extra hulp uit de schoolgroep te

FOTO: ANITA RIJERSMA

Ondersteunen

nemen maar het nog een tijdje nauwkeurig aan te zien. Schijnbaar biedt deze groep ontwikkelingsmogelijkheden voor de leerling. Het is waardevol om deel uit te maken van groepen waar alle kinderen aan deelnemen.

Remediërende zorgverbreding

Het kan wenselijk zijn om leerlingen extra leertijd te bieden. Hierbij speelt zowel de grootte van de bewegingsachterstand in een betekenisgebied, als wel de mate waarin dit door andere betekenisgebieden en/of activiteitsgebieden gerelativeerd wordt, een rol. Mede bezien vanuit het oogpunt van de leerling is niet zozeer beslissend of de leerling voldoet aan een algemeen normniveau maar veeleer of de leerling nog deel kan hebben aan de bewegingsactiviteiten die in de gewone gymles aan de orde worden gesteld. Als deze activiteiten steeds mislukken, komt de leerling aan de rand te staan en kan hij niet meer met vriendjes of vriendinnetjes meedoen. Hierbij speelt ook een rol dat leerkrachten door de vaak grote klassen maar een beperkte zorgbreedte kunnen realiseren. Het lukt de leerkracht in de gewone lessen vaak niet om voldoende aandacht en hulp vrij te maken waardoor de leerling individueel begeleid kan worden. De informatie die de leerkracht in de extra lessen opdoet kan meestal weer in de gewone lessen toegepast worden. Toch moeten we voorzichtig zijn met het afzonderen van bewegingszwakke leerlingen. De stigmatisering die er van uit kan gaan kan kinderen en jongeren ongelukkig maken. In een aantal gevallen is het echter de beste manier om het uitvoeringsproces in de gewone lessen bewegingsonderwijs te stoppen. Van den Berg e.a.⁵ hebben criteria opgesomd waaraan moet worden voldaan wil deelname aan bijscholingsprogramma's op zijn plaats zijn:

- 1 'de leerling kan niet (meer) meekomen met zijn groepsgenoten/klasgenoten
- 2 de leerachterstanden hebben zich herhalend voorgedaan
- 3 de leerachterstanden zijn aanzienlijk en nemen eer-

- der toe dan af
- 4 de leerachterstanden zijn lastgevend of dreigen binnenkort lastgevend te worden voor de leerling, de medeleerlingen en/of de leerkracht
 - 5 de leerling wil de leerachterstand verminderen en wegwerken
 - 6 de leerkracht ziet in en rondom de gewone les geen kans om een en ander bij te spijkeren
 - 7 de leerkracht schat in dat de leerachterstand kan worden verminderd en tot een aanvaardbaar niveau kan worden teruggebracht en treedt in overleg met andere leerkrachten van de school.'

De extra leertijd kan het kind min of meer afgezonderd van de groepsgenoten geboden worden:

- voor of na de les bewegingsonderwijs
- in de kleine of grote pauze
- tijdens een les bewegingsonderwijs van een parallelklas
- in een binnenschoolse steunles
- in een bovenschoolse steunles.⁶

Omdat afzondering verhinderend kan gaan werken verdient het aanbeveling om eerst mogelijkheden te proberen die grenzen aan de les bewegingsonderwijs. Dit 'extra oefenen rondom de les' kan het beste met een groepje leerlingen uit de schoolgroep waarin de betreffende leerling wordt opgenomen. De groepssamenstelling dient de leerling die extra hulp krijgt te stimuleren. Omdat er een groepsinstructie plaatsvindt, wordt voorkomen dat de leerling door alle goed bedoelde aandacht van de leerkracht dichtklapt. Als de extra leertijd (in een pauze) net voor de les plaatsvindt en activiteiten aangeboden worden die daarna ook in de reguliere les aan de orde worden gesteld, zijn de leereffecten optimaal. De leerling kan zo vooraf in een kleine vertrouwde groep al veel uitproberen. Het geeft de leerkracht informatie of de activiteit haalbaar is. Voor de reguliere les kan hij de activiteit eventueel nog vereenvoudigen. Als het 'voorbereidingsgroepje' in de les intact blijft kan dit de onhandige leerling sociale steun geven.

Het is goed om ook in steunlessen de volgende punten in acht te nemen

- a Stem af op wat leerlingen willen en kunnen. Zorg voor succeservaringen. Het laten lukken van activiteiten die eerder mislukten is vaak moeilijk. In het bijzonder als de leerling een negatief zelfbeeld heeft, is het aanbevelingswaardig eerst activiteiten onder en daarna op het niveau van de leerling aan te bieden.
- b Kies bij de extra leertijd in de regel bewegingsactiviteiten die ook in de gewone lessen bewegingsonderwijs worden gedaan of activiteiten die passen in een leerreeks waarin die activiteiten opgenomen zijn. Daar waar deze activiteiten veel tegenzin oproepen kan het slim zijn om aantrekkelijke onbekende activiteiten te kiezen.
- c Als de activiteitskeuze van vakleerkrachten zeer uit-

eenloopt, heeft een binnenschoolse oplossing de voorkeur. Anderzijds; als de leerling problemen heeft met de eigen vakleerkracht kan een bovenschools uur dat gegeven wordt door een andere leerkracht een 'vrijplekwaarde' hebben.⁷

Leer- en/of gedragsproblemen

Doelgroep

Op welke groep leerlingen zou zorgverbreding zich moeten richten?

Leer- en/of gedragsproblemen⁸ kunnen de deelname van leerlingen in het bewegingsonderwijs bemoeilijken of verhinderen. Van den Berg e.a. hanteren de volgende, voor de zorgverbreding relevante, onderscheiding:

- 1 'leerproblematiek of leerachterstand van leerlingen in de les lichamelijke opvoeding, zonder dat er kan worden gesproken van bijkomende gedragsproblematiek
- 2 leerproblematiek of leerachterstand van leerlingen in de les lichamelijke opvoeding waarbij na enige tijd ook gedragsproblemen van leerlingen naar voren komen (primaire leerproblematiek)
- 3 gedragsproblemen van leerlingen in de les lichamelijke opvoeding, waarbij na enige tijd ook leerproblematiek of leerachterstand gaat optreden (secundaire leerproblematiek)
- 4 gedragsproblemen van leerlingen in de les lichamelijke opvoeding die min of meer los staan van leerproblematiek of leerachterstand.⁹

Compacter weergegeven:

- a leerlingen met leerproblemen
- b leerlingen met leer- en gedragsproblemen
- c leerlingen met gedragsproblemen.

Naar mijn idee zou zorgverbreding zich op deze groepen (a, b en c) moeten richten.

Technisch/instrumenteel

Net als vele andere auteurs heb ik tot nu toe zorgverbreding voornamelijk in technisch/instrumentele zin opgevat. De uitval van leerlingen is steeds verbonden met een tekortschietend bewegingsniveau. Als een leerling bij herhaling het hoofdprobleem van een bewegingsactiviteit niet gerealiseerd krijgt, ontstaat een leerproblematiek. Dit noodzaakt tot een bewegingsvaardigheidstraining met een sterk vereenvoudigd bewegingsaanbod zodat alsnog aansluiting op leeftijdsgenoten wordt verkregen.

Omdat ook de leerlingen uit de categorie b 'aan de rand' kunnen belanden, behoort ook deze categorie tot de doelgroep van de zorgverbreding. Hierbij is niet op voorhand duidelijk of de werkwijze gericht moet worden op de leer- of gedragsproblemen. Van belang is of de leerproblematiek 'primair' of 'secundair' is. In het eerste geval komen gedragsproblemen voort uit frustraties die ontstaan door het mislukken van bewegingsactiviteiten.¹⁰ Het ligt dan voor de hand bewegingsactiviteiten te ontwerpen die wel lukken. Het aanpassen van arrangement en leervoorstel biedt een uitweg. Anders is het als de leerproblematiek secundair is.

Ze is dan het gevolg van een primaire, algemenere, gedragsproblematiek. Omdat leerlingen meer en meer uitgevoegd lijken te raken op grond van sociaal-emotionele oorzaken ('We willen haar niet, ze stinkt.') worden tegenwoordig ook gedragsproblemen in steunlessen gethematiseerd. Zo worden op verschillende scholen voor vmbo, naast RBO, binnen de schoolmuren lessen 'lichte bewegingstherapie' ingericht. Hoewel ook bewegingsleerkrachten er op grond van de maatschappelijke ontwikkelingen niet aan ontkomen hun praktijken pedagogisch vorm te geven, is reserve hier op zijn plaats. Mijn opvatting is dat we de beïnvloeding in de onderwijspraktijk duidelijk moeten afgrenzen van die van de 'psychomotorische therapie'. Een onderwijsopvatting waarbij het 'leren bewegen' centraal staat helpt leerlingen te selecteren die gedragstherapie nodig hebben. Zij zijn vaak beter af bij externe deskundigen.¹¹

Toch mag een bewegingsleerkracht naar mijn mening, met inachtneming van de volgende voorwaarden, 'probleemgedrag' tot onderwerp van onderwijs maken:

- in eerder aangeboden bewegingssituaties is herhaaldelijk probleemgedrag opgetreden
- op grond hiervan worden bewegingssituaties ontworpen waarin vormen van wederkerigheid oproepbaar kunnen worden
- de beïnvloeding blijft gericht op het verrijken van bewegingsgedrag en niet op een bewustwording van het probleemgedrag naar aanleiding van het leren bewegen.

Slotopmerkingen

Bewegingsonderwijs 'produceert' onbedoeld uitvallers. Er ontstaat immers een onderscheid tussen leerlingen waarbij de activiteiten lukken en leerlingen die moeite hebben het leerproces van de groep bij te benen. Alle leerlingen hebben recht op onderwijs dat past bij hun mogelijkheden. Een pedagogisch georiënteerde leerkracht zal zich daarom in eerste instantie bekommeren om die leerlingen die om enigerlei reden moeite hebben zich in bewegingssituaties 'passend' te gedragen. Deze leerlingen, die vaak aan de rand van het groepsproces raken en niet (meer) op eigen kracht kunnen invoegen, zijn aangewezen op de zorg van de leerkracht. Reguliere schoolgroepen worden meer heterogeen. De altijd al aanwezige niveauverschillen worden gecompliceerd door toenemende gedragsverschillen. De noodzaak tot zorgverbreding neemt daarom toe. Om groepsverbanden in stand te houden wordt differentiatie in activiteitskeuze, arrangement en/of leervoorstel en begeleidingswijze meer en meer nodig.

Daar waar dit in de gewone les bewegingsonderwijs niet meer lukt zijn leerkracht en leerlingen aangewezen op extra leertijd. In een informele sfeer, in kleine groepjes, met een activiteitskeuze die verwijst naar de reguliere lessen, kan hier extra ondersteuning en oefening plaatsvinden waardoor leerlingen weer in staat raken naar tevredenheid deel te nemen aan de lessen bewegingsonderwijs.

Arnold Consten, Corina van Doodewaard en Inge Konijnenbelt bedankt voor jullie inspirerende hulp.¹

Correspondentie:
k1verweij@hetnet.nl

Noten

- 1 Arnold Consten zorgde voor hoofdbreken met zijn doorwrochte commentaar. Corina van Doodewaard gaf mooie aanvullingen en nuancerings op de eerste twee delen. Inge Konijnenbelt stemde toe in het gebruik van een door haar geschreven stukje tekst.
- 2 *Bewegen, onze brede zorg waard; zorgverbreding en lichamelijke opvoeding in het basisonderwijs* J.M.J. Mens, L.W. Sietsma.. *Lichamelijke Opvoeding* 1986 nummer 2 pagina 82.
- 3 Dit (ortho)didactische kader wordt uiteengezet in *Zorgverbreding in de lichamelijke opvoeding* Bekadidact Baarn / Utrecht 1995 hoofdstuk 4B *Zorgverbredingspraktijk: leren en gedrag* G.W. van den Berg, C. van Doodewaard, J. Weijkamp. Voor diegenen die kennis willen nemen van dit gedachtegoed biedt het lezen van dit hoofdstuk een goede introductie.
- 4 *Basisdocument Bewegingsonderwijs deel 1 en 2* C. Mooij e.a. Jan Luiting Fonds Zeist (SLO in samenwerking met KVLO) uitgave nummer 62 en 74 respectievelijk 1999 en 2003, *Novibols, Bewegingsvaardigheidstests volgens een relationeel bewegingsconcept* G. W. van den Berg, Publicatiefonds 't Web Nijverdal 2002.
- 5 *Zorgverbreding in de lichamelijke opvoeding* G.W. van den Berg e.a. pagina 118.
- 6 In het basisonderwijs kan dit onderscheid tussen binnen- en bovenschools gemaakt worden. Voor de grotere voortgezet onderwijs scholen geldt dat de steunles in en voor de eigen school plaatsvindt.
- 7 Deze plaatsingskeuze geldt voor het basisonderwijs. In het voortgezet onderwijs is het doorgaans zo dat één leerkracht alle uren RBO geeft.
- 8 Van gedragsproblemen is sprake als (een) deelnemer(s) aan een bepaalde bewegingsonderwijspraktijk daar geldende regels of gewoonten bij herhaling overtreedt/overtreden en als dit leidt tot last bij één van de andere deelnemers.
- 9 *Zorgverbreding in de lichamelijke opvoeding* G. W. van den Berg e. a. pagina 109.
- 10 Deze frustraties (leidend tot 'last') kunnen ook ontstaan bij de groep die met deze bewegingszwakke leerling beweegt. ('Ze laat alle ballen uit d'r handen glijpen.') De schoolgroep kan dan een uitvoegingsproces op gang brengen.
- 11 Het onderscheid tussen bewegingsonderwijs en psychomotorische therapie is uitvoerig uitgewerkt in *Probleemgedrag in het bewegingsonderwijs, over de plaats van de orthodidactiek in de didactiek van het bewegingsonderwijs* K. Verweij Interne Calo-publicatie. Opvraagbaar bij de auteur.